

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.110>
УДК 930.2:070]:392(477.43-21)"1919"

Роман ЛЯСКОВИЧ,

учитель історії
Кам'янець-Подільського ліцею № 5,
доктор філософії в галузі історії,
Кам'янець-Подільський, Україна

Roman LIASKOVYCH,

Teacher of History
at Kamianets-Podilskyi lyceum № 5,
PhD in History,
Kamianets-Podilskyi, Ukraine

e-mail: liaskovich@ukr.net

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-9786-8142>

Тетяна ЛЯСКОВИЧ,

учителька історії
Кам'янець-Подільського ліцею № 14,
докторка філософії в галузі історії,
Кам'янець-Подільський, Україна

Tetiana LIASKOVYCH,

teacher of History
at Kamianets-Podilskyi lyceum № 14,
PhD in History,
Kamianets-Podilskyi, Ukraine

e-mail: pelehatska1996@gmail.com

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0003-0247-1159>

Повсякдення мешканців Кам'янця-Подільського восени 1919 р. в умовах російсько-української війни (за матеріалами місцевої преси)

У статті на основі місцевих періодичних видань проаналізовано повсякденне життя кам'янчан восени 1919 р., будні яких проходили в умовах активної фази російсько-української війни. Встановлено, що збільшення чисельності населення у Кам'янці-Подільському, який був державним центром Української Народної Республіки, призвело до виснаження міського господарства: виникли проблеми з електрозабезпеченням, водопостачанням та освітленням домівок мешканців. Погіршилася якість харчування та охорони здоров'я. Із наближенням холодів загострилася паливна криза, яка мала економічне походження. З'ясовано, що позитивне значення для містян мали: по-перше, відновлення роботи залізничного транспорту, який обслуговував пасажирів у кількох напрямках; по-друге, розширення освітньої мережі міста (були відкриті початкові, середні та вищі навчальні заклади, курси для підвищення кваліфікації); по-третє, організація широкого культурного дозвілля населення (відвідування театральних вистав, концертів, бібліотек тощо). Цей досвід певною мірою популяризувався в інших містах регіону.
Ключові слова: преса, містяни, повсякдення, Кам'янець-Подільський, Українська Народна Республіка.

City Life of Kamianets-Podilskyi Inhabitants in the Autumn of 1919 under Russian-Ukrainian War (based on the sources of local newspapers)

The article offers an analysis of the city life of Kamianets-Podilskyi inhabitants during the active phase of the Russian-Ukrainian war in the autumn of 1919 based on the local periodicals. The identical situation of today's Ukrainian society led to an active research search for historical truth. The goal of our paper is to highlight the everyday and public life of the residents of Kamianets-Podilskyi in the fall of 1919 through the prism and analysis of local newspaper publications. It has been established that the increase in the Ukrainian National Republic (UNR) population in Kamianets-Podilskyi, a state center of UNR, led to the exhaustion of the Municipal Economy, in particular, there were problems with power, water supply, and lightning of city dwellings. The inability of local structures to quickly solve public utility problems prompted the townspeople to make frequent use of an additional source of light i. e. kerosene lamps and candles. The quality of nutrition and healthcare has worsened. Food products were not available for many residents either, black-market practices and high prices for staples spread in the city. Cheap food establishments could not provide everyone with a hot lunch, and bakeries that went into operation after the threshing of grain sold their products for funds that were not available to all Kamianets residents. A typhus epidemic spread, which was difficult to stop due to the lack of sanitary conditions. With the cold weather approaching fuel crisis of economic origin became more acute. It has been found that some factors were positive for city dwellers. First, the work of the railway was restored and served the passengers in several directions. Second, the city educational network was extended (primary,

secondary, and higher educational institutions, as well as courses for advanced training). Third, the wide cultural leisure for the inhabitants (attending theatre plays, concerts, libraries, etc.) was organized. To some extent, this experience became popular in other cities of the region.

Key words: the press, inhabitants, city life, Kamianets-Podilskyi, Ukrainian National Republic.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Ляскович Р., Ляскович Т., 2024

Проблематика повсякдення є однією із пріоритетних для вітчизняної історичної науки. Хоча донедавна вона розглядалася як сфера, яка не має нічого надзвичайного та особливого, адже одноманітні, рутинні щоденні дії соціуму чи окремої особи, як вважалося, не могли вплинути на розвиток історичного процесу.

А втім, кожна людина реалізується у щоденній практиці, соціалізується з усіма своїми знаннями, досвідом, обдаруваннями. З огляду на повсякденність можна зрозуміти сутність явищ історії, адже розгляд буденності окремої особи чи цілого містечка дає можливість репрезентувати перебіг історичних подій з іншого ракурсу.

Важливим джерелом для вивчення життя міського соціуму була газетна періодика. Досліджувані кам'янецькі газети 1919 р. як свідки тієї епохи поденно відтворюють картини буття пересічного містянина, усієї громади у вирі революційних подій, фокусують на своїх сторінках різноманітні аспекти воєнного повсякдення, водночас показуючи людину та її дії за конкретних обставин.

Порушена тема в українській історіографії спеціально ще не досліджувалася, хоча дотичні напрацювання окремих її складників наявні у працях Віталія Лозового⁴⁵⁴, Володимира Ковалюка та Галини Гайшук⁴⁵⁵, Едуарда Мельника⁴⁵⁶, Анатолія Трембіцького та Андрія Трембіцького⁴⁵⁷, Сергія Олійника⁴⁵⁸, Олександра Завальнюка⁴⁵⁹.

Мета статті полягає у комплексній характеристиці повсякденного і громадського життя мешканців Кам'янця-Подільського восени 1919 р. крізь призму публікацій місцевої газетної періодики. Основними завданнями є: дослідити соціальну інфраструктуру та благоустрій населення

міста в умовах воєнного стану, з'ясувати культурне дозвілля та освітні практики кам'янчан.

З початком антигетьманського повстання у листопаді 1918 р. життя мешканців Кам'янця-Подільського зазнало негативного впливу через зміну влади, переорієнтацію економіки, реквізиції військових частин та посилення інфляції. У червні 1919 р. Дієва армія УНР звільнила Кам'янець-Подільський від більшовицького панування, невдовзі перетворивши його на тимчасову столицю Української Народної Республіки. Водночас поразка від поляків змусила Українську Галицьку армію (далі — УГА) перейти через річку Збруч на територію Поділля для спільної збройної боротьби разом з наддніпрянцями. Відтоді у місті розміщувалися різні державні та військові структури двох українських держав, біженці, які зменшували водні, енергетичні та економічні ресурси невеликого міста. Наслідки цього проявилися невдовзі.

Перенасичення житлового фонду призвело до вичерпання запасів керосину як одного з необхідних ресурсів для освітлення помешкань. Окрім цього, слабка потужність єдиної електростанції не могла забезпечити потреби усіх електрифікованих будинків. Місцевій владі потрібно було ухвалити швидке й слушне рішення. Ця проблема не пройшла осторонь преси. Уже у № 27 газети «Україна» за 13 вересня 1919 р. опубліковано замітку «Використання енергії річок Смотрича й Дністра»⁴⁶⁰. За наявною інформацією, Міністерством земельних справ було вирішено створити спеціальну комісію для дослідження русел рік і побудови гідроелектростанцій як додаткового джерела енергії для міста. Як з'ясувалося незаба-

⁴⁵⁴ Лозовий В. Ставлення селянства до продовольчої політики Директорії УНР. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. 2004. Т. 12. С. 181–186.

⁴⁵⁵ Коваль В., Гайшук Г. Преса УНР про культурно-освітнє життя Кам'янця-Подільського. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2005. Т. 5. С. 22–32.

⁴⁵⁶ Мельник Е. Кам'янець-Подільський Український народний університет (листопад 1919 — початок 1921 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2006. Т. 7. С. 28–35.

⁴⁵⁷ Трембіцький А. М., Трембіцький А. А. Діяльність Українського клубу в Кам'янці-Подільському (1919–1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2009. Т. 14. С. 122–147.

⁴⁵⁸ Олійник С. Театрально-музичне життя на Поділлі в період Директорії УНР. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2010. Т. 15. С. 52–62.

⁴⁵⁹ Завальнюк О. Повсякденне життя кам'янчан у 1919 році: зайнятість, доходи, життєвий рівень, побут, міське серцевище, культурне дозвілля. *Матеріали і Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»*. 2016. С. 271–278; Завальнюк О. Соціальні аспекти життя населення Кам'янця-Подільського у 1919 році. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції*. 2016. С. 125–131.

⁴⁶⁰ Використання енергії річок Смотрича й Дністра. *Україна*. 1919. 13 верес. Ч. 27. С. 1.

ром, це доручення отримав спеціальний технічний персонал Подільської гідротехнічної частини, що базувався у м. Вінниця під керівництвом П. Кравченка⁴⁶¹.

Аналіз газетних матеріалів засвідчує, що організаційні дії проводилися більше місяця у той час, коли проблема з електропостачанням, зважаючи на зменшення світлового дня, загострювалася⁴⁶². 25 жовтня міська управа із запізненням повідомила: «... через те, що станція перегружена, вона не має змоги освітлювати все місто одночасно...»⁴⁶³. Почергове відключення міста від електричного освітлення впродовж двох днів на тиждень розпочалося з понеділка, 20 жовтня, і тривало майже місяць. 19 листопада газета «Трудова громада» опублікувала повідомлення про те, що кам'ячани могли знову повернутися до «звичної розкоші», адже електрична станція отримала нафту для освітлення міста, якої мало б вистачити на місяць⁴⁶⁴.

Відзначимо, 5 листопада стало відомо, що гідротехніки знайшли декілька місцевостей вздовж берегів р. Смотрич⁴⁶⁵, де можна було використати енергію падаючої води після будівництва греблі та гідроелектричної станції⁴⁶⁶. За відсутності інформації невідомо, чи вдалося здійснити задуманий проект, адже, по-перше, пошукові роботи лише набирали темпу і не могли бути закінчені за короткий термін; по-друге, у середині листопада у місті запрацювала польська влада, яка, ймовірно, зупинила цей процес, що потребував фінансової підтримки.

Водночас у значної частини мешканців виникла проблема з постачанням води через вихід з ладу міського водопроводу, який не ремонтували близько двох років. Тому з 1 жовтня воду відпускали за картковою системою, встановленою міською управою. Відро води із доставкою водозовозом до будинку коштувало 1 крб⁴⁶⁷. У середньому на місяць для сім'ї мало б вистачити 30 відер води, що дорівнювало 30 крб. Якщо кам'ячанин мешкав у центрі міста, вартість води без доставки йому обходилася у 26 копійок за відро. Також

були встановлені пункти продажу питної води. У середмісті джерельну воду можна було придбати в 1-му Споживчому товаристві та в кооперативі «Пролетарій», що знаходився на вул. Поштова, а в районі Польських фільварків — в аптеці Айзенберга⁴⁶⁸.

Восени, із настанням холодів, актуальним для місцевих жителів стало питання придбання дров. Для цього споживачам потрібно було отримати ордер. Координацією цього питання опікувався відділ управління постачання паливом міської управи. Так, 16 вересня вийшло розпорядження начальника залоги Кам'янця-Подільського Ф. Колодія про видачу карток на паливо усім зареєстрованим в управі домовласникам⁴⁶⁹. Наступного дня у місті було створено чотири пункти видачі, що діяли з 9.00 до 15.00 до 30 жовтня по вулицям Тараса Шевченка, Петроградській, Університетській та Резервуарній⁴⁷⁰. Відзначимо, що після цього терміну доставка мала припинитися для всіх споживачів, окрім центральних установ та їхніх працівників⁴⁷¹.

Зважаючи на великий попит на паливо та його чималий дефіцит, було вирішено продовжити його продаж, але з певними змінами правил. Йшлося, як зазначалося у № 13 газети «Трудова громада» за 4 листопада 1919 р., про те, що дрова, які до того часу всім відпускали із Довжоцького лісу, надалі мали отримувати тільки державні установи. А щодо приватних осіб, то міська управа мала забезпечити доставку необхідної сировини із Гуменецького та Панівецького лісів⁴⁷². Ціни на дрова у порівнянні з літом знизилися на 75 % і становили протягом осені 7 крб за пуд⁴⁷³.

Однак уже через тиждень відділ управління постачання паливом міської управи, через ажіотаж серед населення, припинив прийом замовлень на доставку дров⁴⁷⁴. Причиною була у нестачі робочих рук для їх заготівлі. У результаті ціна на паливо, починаючи з 20 листопада, знову зроста й становила 20 крб за пуд дров. Проте навіть зі збільшенням ціни міська управа могла виконати лише 16 % замовлень від містян. Не маючи

⁴⁶¹ Справа з використання енергії р.р. Смотрича і Дністра. *Україна*. 1919. 25 верес. Ч. 37. С. 1.

⁴⁶² Освітлення міста. *Робітничка газета*. 1919. 25 жовт. № 525. С. 2; Скорочення електричного освітлення м. Кам'янця. *Україна*. 1919. 28 жовт. Ч. 63. С. 3–4.

⁴⁶³ Освітлення міста. *Робітничка газета*... С. 2.

⁴⁶⁴ Вчора електрична станція... *Трудова громада*. 1919. 19 листоп. № 110. С. 4.

⁴⁶⁵ Використання водної сили. *Робітничка газета*. 1919. 5 листоп. № 532. С. 2; Досліда річки Смотрича. *Україна*. Кам'янець-Подільський, 1919. 5 листоп. Ч. 82. С. 4.

⁴⁶⁶ Досліда річки Смотрича. *Трудова громада*. 1919. 19 листоп. № 110. С. 4.

⁴⁶⁷ До кам'яччан. *Україна*. 1919. 26 верес. Ч. 38. С. 2.

⁴⁶⁸ Там само. С. 2.

⁴⁶⁹ Накази. *Україна*. 1919. 18 верес. Ч. 31. С. 4.

⁴⁷⁰ Там само. С. 4; Повідомлення Кам'янецької міської управи. *Україна*. Кам'янець-Подільський, 1919. 28 жовт. Ч. 63. С. 4.

⁴⁷¹ Відділ Палива. *Трудова громада*. 1919. 19 листоп. № 110. С. 4; Повідомлення Кам'янецької міської управи. *Україна*. С. 4.

⁴⁷² Уповноважений по паливу. *Трудова громада*. 1919. 4 листоп. № 13 (98). С. 2.

⁴⁷³ Хроніка. *Трудова громада*. 1919. 19 листоп. № 110. С. 4.

⁴⁷⁴ Уповноважений по паливу. *Трудова громада*. 1919. 4 листоп. № 13 (98). С. 2.

змоги задовольнити потреби кам'ячан, вона надала дозвіл споживачам самостійно заготовляти паливо на власні потреби за фіксованою ціною⁴⁷⁵.

Показовим є повідомлення, надруковане у № 13 газети «Трудова громада». Невідомий автор гротескно зазначав, що «з дровами утворилось неможливе становище... поки управа доставе, то половина Кам'янця вмере від холоду», попри близьке розташування лісових масивів⁴⁷⁶. Дефіцитом на ринку палива користувалися місцеві спекулянти, які продавали пуд дров за 60 крб⁴⁷⁷.

Міська управа займалася постачанням не тільки для місцевих жителів, у її обов'язок входила заготовка дров для військових частин⁴⁷⁸, залізниць та шпиталів⁴⁷⁹. Це єдиний зрозумілий нам факт, який пояснює недостачу заготівельників і надмірне навантаження на них. Найняти інших не було змоги, адже майже весь чоловічий контингент служив у збройних силах.

Восени 1919 р. надзвичайно актуальним для уряду Української Народної Республіки (далі — УНР) було продовольче питання, адже постало завдання забезпечити продуктами харчування армію та цивільне населення, передусім міста⁴⁸⁰. Його вирішення залежало від кількості зібраного урожаю, професійності адміністративних структур та, безпосередньо, дій керівництва відповідних державних структур.

У той час на місцевому ринку продукти першої необхідності коштували набагато дорожче своєї вартості. Наприклад, масло, молоко та сало практично неможливо було придбати або вони коштували десятки карбованців⁴⁸¹. Інформуючи читачів про ці проблеми, «Робітничка газета» опублікувала замітку, у якій порушувалося питання прожиткового мінімуму для населення Кам'янця-Подільського. За аналізом статистичного бюро, середньостатистичному містянину на місяць мало б вистачити 4 155,30 крб, враховувалися витрати на продукти, одяг, лазню, духовні потреби, пресу. У цю суму оплата дозвілля не входила⁴⁸². Зрозуміло, що тогочасна дорожнеча та щоденний ріст цін не були враховані й виявилися на момент збору

інформації неактуальними. Фактично, населенню потрібно було виживати, що досить часто траплялося за умов воєнного стану в країні.

Тим містянам, які не могли працевлаштуватися і забезпечити себе продуктами харчування, допомагав Подільський відділ Українського Товариства Червоного Хреста, який відкрив їдальню з дешевими обідами. Невдовзі її прийшлося зачинити через надмірне скупчення там гравців у азартні ігри⁴⁸³.

Наприкінці жовтня, для поліпшення продовольчої справи, відкрилася пекарня, що реалізувала хліб у споживчих кооперативах по 40 грн (20 крб) за фунт⁴⁸⁴. Окрім цього, 12 листопада кореспондент видання «Трудова громада» інформував, що для потреб Кам'янця-Подільського Міністерство народного господарства передало 8 вагонів збіжжя⁴⁸⁵. Після закінчення збору на полях цукрового буряка продовольчий відділ при міській управі ініціював продаж цукру через продовольчі картки у всіх кооперативах міста⁴⁸⁶. Аналіз матеріалів преси свідчить, що коли жнива добили кінця, продовольче питання у місті покращилося.

Протягом досліджуваного періоду на сторінках преси розміщувався розклад руху потягів. Детальний аналіз транспортно-довідкової інформації в основному на шпальтах газети «Україна» дає можливість відстежити його зміни.

Наприклад, із № 30 за 17 вересня 1919 р. дізнаємося про відновлення руху вантажного поїзда з Кам'янця-Подільського до Козятина через станцію Шепетівка, який відправлявся щоденно о 23.00, а назад прибував о 5.00⁴⁸⁷. Через декілька днів налагодилося і пасажирське перевезення. Потяги курсували до Проскурова, Вінниці, Христинівки, Умані, Шепетівки, Бердичева та Козятина⁴⁸⁸.

Звільнення об'єднаними українськими військами території Поділля сприяло створенню наприкінці вересня прямого рейсу із Кам'янця-Подільського до Вінниці. Оскільки це були вагони першого класу, ними пересувалися переважно працівники державних та військових установ⁴⁸⁹.

⁴⁷⁵ Хроніка. *Трудова громада*. 1919. 14 листоп. Ч. 21(106). С. 4.

⁴⁷⁶ Уповноважений по паливу. *Трудова громада*... С. 2.

⁴⁷⁷ Там само. С. 2.

⁴⁷⁸ Заготовка дров. *Робітничка газета*. 1919. 6 листоп. № 533. С. 1; Заготовка палива військовим частинам. *Робітничка газета*. 1919. 6 листоп. № 533. С. 2.

⁴⁷⁹ Хроніка. *Трудова громада*. 1919. 13 листоп. № 20(105). С. 1.

⁴⁸⁰ Лозовий В. Ставлення селянства... С. 181.

⁴⁸¹ Використовують мент. *Трудова громада*. 1919. 4 листоп. № 13(98). С. 2.

⁴⁸² Мінімум прожиття у м. Кам'янці. *Робітничка газета*. 1919. 11 жовт. № 518. С. 4.

⁴⁸³ Зібрання Червоного Хреста. *Україна*. 1919. 21 жовт. Ч. 57. С. 2.

⁴⁸⁴ Кам'янецький Союз Споживчих Товариств. *Україна*. 1919. 30 жовт. Ч. 65. С. 4.

⁴⁸⁵ Реалізація врожаю. *Трудова громада*. 1919. 14 листоп. Ч. 21(106). С. 3.

⁴⁸⁶ Кам'янець-Подільський. *Трудова громада*. 1919. 16 листоп. №23(108). С. 4.

⁴⁸⁷ Валка Кам'янець-Шепетівка, Кам'янець-Козятин. *Україна*. 1919. 17 верес. Ч. 30. С. 4.

⁴⁸⁸ Рух потягів. *Україна*. 1919. 21 верес. Ч. 34. С. 1.

⁴⁸⁹ Пасажирний рух. *Україна*. 1919. 24 верес. Ч. 36. С. 3.

Менш зручними були купейні вагони другого й третього класу, але їхня перевага полягала у швидкості руху. Так, на початку жовтня запрацював регулярний швидкий потяг за маршрутом Кам'янець-Подільський—Козятин, який відправлявся у непарні числа місяця. Час у дорозі складав 9 год 52 хв⁴⁹⁰.

Залізничний транспорт використовувався також для перевезення пошти, що було позитивним явищем під час війни. Приєднані до пасажирських, поштові вагони відвантажували місцевим жителям кореспонденцію на проміжних станціях⁴⁹¹. Оскільки у 1919 р. потяги працювали на вугіллі, яке було тоді у дефіциті, то виникли проблеми із його запасами. Так, 21 жовтня у газеті «Україна» у повідомленні «Рух на залізницях» сповіщалося про тимчасове припинення курсування поштових потягів за браком палива⁴⁹².

Гостро стояло питання охорони здоров'я. Упродовж року лікарі не могли подолати епідемію тифу, рівень захворюваності якої постійно змінювався. Восени розпочалася нова хвиля пандемії. Окрім цього, через перенаселення міста, недостатність лазень виникали інші види захворюваності.

Влада міста намагалася подбати про благоустрій кам'янчан. 3 листопада до губернських, повітових та міських самоврядувань було надіслано розпорядження про обов'язкове медичне обстеження усіх верств населення⁴⁹³.

Чимало нарікань було на санітарне становище міста, яке сприяло розвитку епідемічних захворювань. 8 листопада начальник залоги Кам'янця-Подільського полковник Ю. Липницький видав наказ, опублікований у № 20 газети «Трудова громада», за яким приватні власники змушені були прибирати тричі на день вулиці і двори, тримати у чистоті вбиральні. За антисанітарію винних штрафували на суму до 10 000 крб або ув'язнювали до чотирьох місяців⁴⁹⁴. Окрім того, Подільський губернський комісар М. Кондрашенко заборонив «з огляду на поширення у місті Кам'янці різних пошестей і хвороб» різникам вбивати на своїх садибах худобу. Від листопада цей процес мав відбуватися виключно у міській різниці, у разі непослуху накладали штраф у розмірі до 30 000 крб або позбавляли волі до трьох місяців⁴⁹⁵.

Одразу після оголошення закону до Ю. Липницького звернулася міська управа зі скаргою на те, що працівники санітарного обозу, на який покладалася частина зазначених зобов'язань, не виконували своїх обов'язків: пиячили та часто не з'являлись на роботу, страйкували, мотивуючи свої вчинки незамінністю на посаді⁴⁹⁶. Через це санітарне становище міста практично не змінювалося на краще.

У добу Директорії УНР у Кам'янці-Подільському, попри складний воєнно-політичний стан, вирувало освітнє та культурне життя. Ця сторінка історії відбилася у значній кількості газетних публікацій, завдяки яким ми маємо змогу простежити загальну картину шкільництва, вищих закладів освіти, на честь відкриття яких часто влаштовувалися церемонії.

Після переходу УГА на територію Поділля, її урядових установ, біженців, виникала потреба у їхньому дозвіллі. Порушувалося питання про заснування у Кам'янці бурси для галицької молоді. У газеті «Галицький голос» зазначалося: «Було б добре заснувати в Кам'янці бурси та й стягнути сюди тих всіх галицьких учнів, що скитаються в різних місцях без опіки»⁴⁹⁷. Невдовзі було опубліковано відповідне оголошення: «...Подавати прохання про прийняття до бурси. Подати дані про освіту і потреби учнів в одязі, білизні, взутті, книгах, шкільних приладах... утримання учнів за рахунок Міністерства Галицьких Справ».

Помітними серед населення міста були євреї, які відігравали активну роль в освітньому житті. Наприклад, газета «Україна» повідомляла, що у другій декаді вересня демократична спілка єврейських учителів «Культурма» відкрила тримісячні курси для осіб, які закінчили вищу початкову або чотирикласну середню школу. Обов'язковим для вступників було знання івриту та історії єврейського народу⁴⁹⁸. Після успішного складання іспитів видавалися свідоцтва про освіту⁴⁹⁹.

Не стояли осторонь й українські організації. Так, наприклад, Кам'янецьке товариство «Просвіта» відкрило безкоштовну вечірню школу для дорослих, куди приймалися усі малописьменні й неписьменні особи, незалежно від статі й віку. Запис проводився до 15 жовтня 1919 р. в другій змішаній початковій школі, що знаходилася на Руських

⁴⁹⁰ Швидка валка Козятин — Кам'янець. *Останні новини Українського телеграфного агентства (У. Т. А.)*. 1919. 4 жовт. Ч. 19. С. 1.

⁴⁹¹ Там само. С. 1.

⁴⁹² Рух на залізницях. *Україна*. 1919. 21 жовт. Ч. 57. С. 4.

⁴⁹³ До всіх губернських, повітових народних та мійських самоврядувань. *Робітничка газета*. 1919. 6 листоп. № 533. С. 1; Обіжник Міністерства Внутрішніх Справ. *Трудова громада*. 1919. 6 листоп. № 14(99). С. 4.

⁴⁹⁴ Накази. *Україна*. 1919. 18 верес. Ч. 31. С. 4.

⁴⁹⁵ Кам'янець-Подільський. *Трудова громада*. 1919. 27 листоп. № 117. С. 2.

⁴⁹⁶ Хроніка. *Трудова громада*. 1919. 8 листоп. № 16(101). С. 4.

⁴⁹⁷ Нова українська школа. *Галицький голос*. 1919. 4 верес. Ч. 3. С. 2.

⁴⁹⁸ Єврейські учительські курси. *Україна*. 1919. 21 верес. Ч. 34. С. 4.

⁴⁹⁹ Кам'янець-Подільський відділ «Культурми». *Україна*. 1919. 16 жовт. Ч. 53. С. 3.

фільварках, на проспекті Т. Шевченка, в учителя Гринька⁵⁰⁰. Через деякий час Кам'янецька філія «Культур-Ліги» відкрила трудову школу для дітей, які закінчили дитячий садок⁵⁰¹.

У місті діяла низка професійних навчальних закладів, зокрема середня технічна школа з трьома відділами: хіміко-технічним, агрономічним та нижчим загальноосвітнім. Її випускники отримували фах з цукроваріння чи агрономії. До 1-го класу зараховувалися особи, які закінчили курс вищої початкової школи або 4 класи середньої школи. У закладі облаштувалася бурса. Але через брак приміщення навчання у школі розпочалося лише у жовтні 1919 р.⁵⁰²

У середині листопада Подільське українське товариство «Просвіта» направило листа до газети «Трудова громада» із проханням розмістити на її шпальтах оголошення для молоді про відкриття у Кам'янці восьмикласної гімназії. Для цього абітурієнтам необхідно було скласти вступні іспити у приміщенні Подільської губерніяльної управи⁵⁰³.

Існували й негативні сторони шкільної реформи. Заклади освіти гостро потребували вчительських кадрів. Так, у жовтні 1919 р. в одному з номерів «Трудової громади» розмістили оголошення про те, що «Кам'янецькій учительській семінарії потрібен учитель української мови і літератури»⁵⁰⁴.

Окрім того, після літніх канікул учні не могли повернутися до своїх класів для навчання, адже частину шкільних будинків реквізували державні інституції УНР, які прибули сюди влітку 1919 р. Для виправлення цього становища в середині жовтня міністр освіти П. Холодний віддав наказ створити комісію, яка б опікувалася оглядом придатних для навчання реквізованих будинків⁵⁰⁵. Відзначимо, що після від'їзду державних інституцій з кам'янець-подільських закладів освіти на зміну їм прийшла польська влада, яка часто займала ті ж приміщення⁵⁰⁶.

Пізніше причиною відтермінування навчального процесу у діючих школах стала епідемія серед учнів плямистого і поворотного тифу через

нестачу гарячої води й мила. Найбільший спалах захворювання виявився у листопаді 1919 р., тому масово зачинялися навчальні заклади. 25 листопада губерніяльний комісар освіти М. Ільницький зібрав нараду з представників усіх місцевих шкіл, очільника освіти Кам'янецького повіту С. Назаревича, представника Міністерства народної освіти УНР Сіماشкевича, завідуючого санітарним відділом губерніяльної народної управи лікаря Ільницького для вирішення подальших дій щодо відновлення / заборони навчального процесу. Після тривалих дискусій вирішили: «закрити вчення на всіх нижчих, вищих, початкових школах і середніх до після різдвяних свят»⁵⁰⁷. Відзначимо, що представники батьківського комітету не погоджувалися із рішенням президії і виступали за відновлення навчального процесу⁵⁰⁸.

В умовах війни виникла потреба у відповідних спеціалістах. Для цього створювалися професійні школи, які готували кваліфікованих працівників, зокрема для Дієвої армії УНР. Уже у жовтні 1919 р. в Кам'янці-Подільському створили Гардемаринську школу, куди набирали фізично здорових громадян республіки від 17 до 21 р., які отримали атестат про середню освіту⁵⁰⁹. Того ж місяця при управлінні Подільської поштово-телеграфної округи відкрили школу доглядачів. Окрім того, оголошувався набір учнів до школи телеграфістів, що працювали з апаратом Юза⁵¹⁰.

Зважаючи на критичний санітарний стан у війську, влада ініціювала створення курсів для прискореної підготовки фахівців. Наприклад, 1 листопада в будинку Подільської учительської семінарії відкрилися «Курси медичних фельдшерів військового часу при Головному військово-санітарному управлінню»⁵¹¹. Між іншим, з цього приводу відбулося невелике свято, де з привітанням виступив начальник Головного військово-санітарного управління С. Верхратський та завідувач курсами Несвячений⁵¹². За повідомленням газети «Україна», наприкінці жовтня відбувся перший випуск «Курсу сестер-жалібниць», які організував Подільський відділ Українського Червоного Хреста⁵¹³.

⁵⁰⁰ Кам'янецьке Т-во ПРОСВІТА. *Трудова громада*. 1919. 12 жовт. № 80. С. 1; Навчання в школах. *Україна*. 1919. 21 жовт. Ч. 57. С. 4.

⁵⁰¹ *Культур Ліги*. *Україна*. 1919. 1 листоп. Ч. 67(79). С. 4.

⁵⁰² *Хроніка*. *Трудова громада*. 1919. 11 жовт. № 79. С. 4.

⁵⁰³ *Хроніка*. *Трудова громада*. 1919. 19 листоп. № 110. С. 4.

⁵⁰⁴ *Оголошення*. *Трудова громада*. 1919. 5 жовт. № 75. С. 4.

⁵⁰⁵ Полку потрібний поставщик. *Україна*. 1919. 22 жовт. Ч. 58. С. 4.

⁵⁰⁶ *Протокол*. *Трудова громада*. 1919. 30 листоп. № 120. С. 2.

⁵⁰⁷ Там само. С. 2.

⁵⁰⁸ Там само. С. 2.

⁵⁰⁹ *Хроніка*. *Україна*. 1919. 23 жовт. Ч. 59. С. 4.

⁵¹⁰ Відкриття школи телеграфістів. *Новини*. 1919. 17 жовтня. Ч. 3. С. 4.

⁵¹¹ *Маленьке свято*. *Трудова громада*. 1919. 4 листоп. № 13(98). С. 2.

⁵¹² Там само. С. 2.

⁵¹³ Випуск сестер-жалібниць. *Україна*. 1919. 25 жовт. Ч. 61. С. 4.

Міністерство преси і пропаганди УНР визнало необхідним запровадити у місті коротко- та довготермінові курси агітаторів-інформаторів, що проводилися в Кам'янці-Подільському переважно для жителів повіту, які мали освіту не нижче двох класів школи та рекомендаційний лист від «Селянської спілки»⁵¹⁴.

Частина місцевої молоді, яка бажала розширити свій світогляд і отримати науково-популярні знання у гуманітарній і природничій сферах, 1 листопада 1919 р. вступила до Кам'янець-Подільського народного українського університету⁵¹⁵. Він мав відкрити доступ до знань тим, хто мав початкову освіту і досягнув 16 років⁵¹⁶. Оплата навчання за рік складала 50 крб і спрямовувалася на матеріальні потреби вишу⁵¹⁷.

До академічного складу університету були запрошені кращі місцеві лекторські сили, зокрема з Кам'янець-Подільського державного українського університету⁵¹⁸. Лекції викладалися щодня, починаючи з понеділка 3 листопада⁵¹⁹.

Відкриття другого вишу стало святом для невеликого міста на Поділлі. Ажіотаж був настільки великим, що «... аудиторія не змогла вмістити всіх, що бажали бути присутніми...»⁵²⁰. Урочисте відкриття університету відбулося у приміщенні міської вищої початкової школи (вул. Шевченка, 35), зал якої був гарно прибраний килимами та портретами Т. Г. Шевченка. За столом, покритим червоним сукном, зайняли місця голова народного університету В. Чехівський, міністр народної освіти П. Холодний, декан природничого факультету С. Бачинський⁵²¹. На завершення торжества весь зал співав гімн «Ще не вмерла Україна»⁵²².

За тиждень до цього у місті урочисто відзначали першу річницю відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету.

З приводу цієї події вранці 22 жовтня відбулася Божественна літургія в університетській церкві. Близько 11 години в актовій залі держуніверситету провели молебень. Після цього розпочалося засідання професорської ради, на якій ректор І. Огієнко відзвітував про діяльність навчального закладу протягом року, виголошувалися вітальні промови⁵²³.

Щоб пройти на свято, містяни мали придбати квиток в канцелярії університету⁵²⁴. Цей день відзначали на державному рівні. 16 жовтня міністр народної освіти П. Холодний видав наказ про обов'язкове святкування річниці вишу усім освітнім установам у Кам'янці-Подільському⁵²⁵. Замість занять у школах відбувалися заходи на честь цієї події, концерти та лекції про значення українського університету⁵²⁶.

У суботу 26 жовтня до першої річниці існування держуніверситету студентська молодь влаштувала вечірку. До її програми входив концерт національного хору під керівництвом Бесядовського, аукціон статуї С. Петлюри й танці⁵²⁷.

Висвітлювались в пресі також і досягнення університету. Так, наприклад, 22 жовтня газети повідомили про офіційне відкриття сільськогосподарського факультету⁵²⁸.

Культурні запити широких кіл кам'янчан задовольняли різні національні (українські, єврейські) професійні і любительські творчі колективи, які впродовж осені дали безліч театральних вистав та виступів хорових колективів⁵²⁹. Інформація про культурно-мистецькі заходи друкувалася майже у кожному номері видань, але найбільше у газеті «Україна», яка засвідчила можливість любителів високого мистецтва відвідувати Український державний народний театр під керівництвом М. Садовського та вистави трупи єврейської благодійної й культурно-просвітницької органі-

⁵¹⁴ Інструкторські курси. *Трудова громада*. 1919. 25 жовт. № 5(90). С. 2.

⁵¹⁵ Відкриття Кам'янець-Подільського Українського Народного Університету. *Україна*. 1919. 1 листоп. Ч. 67(79). С. 4; Завальнюк О. Соціальні аспекти... С. 130; Оголошення. *Боротьба*. 1919. 29 жовт. Ч. 6. С. 1; Оголошення. *Робітничка газета*. 28 жовт. № 527. С. 2.

⁵¹⁶ Відкриття Українського Народного Університету. *Україна*. 1919. 23 жовт. Ч. 59. С. 4; Відкриття Українського Народного Університету. *Україна*. 1919. 28 жовт. Ч. 63. С. 4.

⁵¹⁷ Привітання Українського Клубу до Ради Українського Народного Університету. *Україна*. 1 листоп. Ч. 67(79). С. 4.

⁵¹⁸ З Українського Народного Університету в м. Кам'янці. *Україна*. 1919. 5 листоп. Ч. 82. С. 4.

⁵¹⁹ Привітання Українського Клубу до Ради Українського Народного Університету. *Україна*. 1 листоп. Ч. 67(79). С. 4.

⁵²⁰ Відкриття Кам'янець-Подільського Українського Народного Університету. *Україна*. 1919. 1 листоп. Ч. 67(79). С. 4.

⁵²¹ Трембіцький А. М., Трембіцький А. А. Діяльність Українського клубу... С. 141.

⁵²² З Українського Народного Університету в м. Кам'янці. *Трудова громада*. 1919. 8 листоп. № 16(101). С. 4.

⁵²³ Роковини відкриття Кам'янецького університету. *Україна*. 1919. 24 верес. Ч. 36. С. 4; Святкування роковин відкриття Університету. *Україна*. 7 жовт. Ч. 46. С. 4.

⁵²⁴ Порядок святкування. *Україна*. 1919. 21 жовт. Ч. 57. С. 2.

⁵²⁵ Свято річниці. *Україна*. 1919. 17 жовт. Ч. 54. С. 2.

⁵²⁶ Школи м. Кам'янця. *Україна*. 1919. 18 жовт. Ч. 55. С. 2.

⁵²⁷ Вечірка в Державному Університеті. *Україна*. 1919. 28 жовт. Ч. 63. С. 3; Вечірка в університеті. *Україна*. 1919. 26 жовт. Ч. 62. С. 4; Студентська вечірка. *Україна*. 1919. 25 жовт. Ч. 61. С. 4.

⁵²⁸ Академічне життя. *Наш шлях*. 1919. 10 груд. Ч. 14. С. 2.

⁵²⁹ Завальнюк О. Соціальні аспекти життя... С. 129.

зації «Культур-Ліга», яка виступала переважно у літньому театрі⁵³⁰.

Публікації театральних анонсів та афіш, які розміщувались, як правило, на останній сторінці часопису, дозволяють відтворити репертуар цих груп. Наприклад, театральна група М. Садовського, що зазвичай виступала у Пушкінському домі, здійснила постановки творів національної класики — «Про що тирса шелестіла»⁵³¹, «Безталанна»⁵³², «Крути та не перекручуй»⁵³³, «Понад Дніпром»⁵³⁴, «Дзвін до церкви скликає та сам у ній не буває»⁵³⁵, «Хазяїн»⁵³⁶, «Сава Чалий»⁵³⁷, «Панна Мара»⁵³⁸, «Зимовий вечір»⁵³⁹ та «Як ковбаса та чарка, то й минеться сварка»⁵⁴⁰. У пропонованому єврейським театром репертуарі також наявні п'єси національного спрямування: «Сиротка Хася»⁵⁴¹, «Ткіас Каф»⁵⁴², «Ді НVELO»⁵⁴³ та ін. Найцікавіші вистави починалися, як правило, о 7 годині вечора, мали продовження у формі танців та інших розважальних програм⁵⁴⁴.

Помітну роль у повсякденні кам'янецького соціуму продовжувала відігравати музика. Приємно було відпочити у стінах Народного дому та послухати народні пісні й твори українських композиторів Ф. Колеси, О. Кошиці, М. Лисенка та К. Стеценка, які пропонував Український національний хор. Його козиром стала композиція, присвячена отаманові С. Петлюрі «Покинь, мій синочку, ридати»⁵⁴⁵.

Активно діяли у місті читальні, товариства, культурно-освітні осередки, засновані національно свідомою інтелігенцією, які знайшли свій осідок у Кам'янці-Подільському і довели всьому українському загалу необхідність постійної копіткої праці на культурно-освітній ниві. Прикла-

дом став, зокрема, Український клуб, який відновив свою діяльність після визволення міста від більшовиків.

Організаційна діяльність клубу базувалася на плануванні своєї роботи. Так, 18 вересня 1919 р. о 8 годині вечора відбулося чергове зібрання Ради старшин клубу, де з доповіддю «Плян діяльності Українського Клубу на кожний день тижня» виступив Е. Приходько⁵⁴⁶. Л. Білецький та Є. Шманкевич порушили питання щодо організації і діяльності українського народного університету⁵⁴⁷, а уже на наступному зібранні, яке відбулося 1 жовтня, обговорювали умови його відкриття⁵⁴⁸.

Значну увагу члени Українського клубу приділяли проведенню концертів, вечорів камерної музики та інших розважальних заходів серед населення. Так у неділю, 7 вересня 1919 р., в приміщенні клубу відбулася «співанка Українського національного хору»⁵⁴⁹. Газета «Україна» повідомляла, що увечері 20 вересня відбувся концерт скрипача-віртуоза Р. Придаткевича⁵⁵⁰. Через місяць ініційовано «сімейну вечірку з концертом» Українського національного хору, дохід від цього свята передали незаможним студентам Кам'янець-Подільського державного українського університету⁵⁵¹.

Одним із напрямів культурно-масової роботи Ради старшин Українського клубу, незважаючи на напружену обстановку на теренах краю, була організація виступів театральньо-артистичних груп перед цивільним населенням. 2 листопада у газеті «Україна» повідомлялося, що колектив артистів Київського Молодого театру «увійшов в згоду з Українським клубом і через тиждень почне свої вистави... тричі на тиждень»⁵⁵².

⁵³⁰ Вистави. *Україна*. 1919. 13 верес. № 27. С. 4.

⁵³¹ Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 26 верес. Ч. 38. С. 2.

⁵³² Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 21 верес. Ч. 34. С. 4.

⁵³³ Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 26 верес. Ч. 38. С. 2; Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 3 жовт. Ч. 43. С. 4; Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 17 жовт. Ч. 54. С. 2.

⁵³⁴ Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 30 верес. Ч. 39. С. 4.

⁵³⁵ Вистави та концерти на 1 жовтня. *Україна*. 1919. 1 жовт. Ч. 41. С. 4; Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 19 жовт. Ч. 56. С. 2; Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 21 жовт. Ч. 57. С. 4.

⁵³⁶ Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 2 жовт. Ч. 42. С. 4.

⁵³⁷ Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 18 жовт. Ч. 55. С. 2.

⁵³⁸ Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 17 верес. Ч. 30. С. 4; Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 21 жовт. Ч. 57. С. 4.

⁵³⁹ Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 23 жовт. Ч. 59. С. 4.

⁵⁴⁰ Там само. С. 4.

⁵⁴¹ Вистави. *Україна*. 1919. 13 верес. № 27. С. 4.

⁵⁴² Міський Літній театр. *Україна*. 1919. 17 верес. Ч. 30. С. 4.

⁵⁴³ Вистави. *Україна*. 1919. 25 жовт. Ч. 61. С. 4.

⁵⁴⁴ Вистави та концерти. *Україна*. 1919. 26 верес. Ч. 38. С. 2.

⁵⁴⁵ Концерт. *Україна*. 1919. 21 верес. Ч. 34. С. 4; Концерт Українського національного хору. *Робітничка газета*. 1919. 1 жовт. № 509. С. 2; Концерт Українського національного хору. *Україна*. 1919. 1 жовт. Ч. 41. С. 4.

⁵⁴⁶ 3 життя Українського Клубу. *Україна*. 1919. 18 верес. Ч. 31. С. 4.

⁵⁴⁷ Там само. С. 4.

⁵⁴⁸ 3 життя Українського Клубу. *Україна*. 1919. 1 жовт. Ч. 41. С. 4.

⁵⁴⁹ Національний хор. *Україна*. 1919. 27 верес. Ч. 24. С. 4.

⁵⁵⁰ 3 життя Українського Клубу. *Україна*. 1919. 21 верес. Ч. 34. С. 4.

⁵⁵¹ Вечірка в Українському Клубі. *Україна*. 1919. 19 жовт. Ч. 56. С. 2.

⁵⁵² 3 життя Українського Клубу. *Україна*. 1919. 2 листоп. Ч. 67. С. 4.

Для молоді регулярно організовувалися вечори відпочинку, про дату і час їх проведення постійно повідомляла місцева преса. Аналізуючи щоденну газету «Україна», вдалося виявити, що вечірки з танцями відбувалися досить часто: 21 та 28 вересня⁵⁵³, 4, 12 та 26 жовтня⁵⁵⁴, 2 листопада 1919 р., але «тільки по рекомендаціях»⁵⁵⁵. Окрім того, із повідомлення «Робітничої газети» за 25 жовтня дізнаємося, що вечірку в Українському клубі, яка тривала до ранку, проводили галицькі старшини для збору коштів хворим та пораненим воякам УГА та Дієвої армії УНР⁵⁵⁶.

Не забували члени Ради старшин клубу і про проведення урочистих засідань з нагоди різних свят і ювілейних подій. 14 вересня у будинку цієї організації (вул. Петроградська, 38) відбулося вшанування лікаря К. Солухи — відзначили 25-літній ювілей його громадсько-лікарської діяльності у Кам'янці-Подільському, передусім — роботи у губерніяльній народній лікарні. Після засідання відбулася «товариська бесіда за склянкою чаю учасників святкування»⁵⁵⁷.

Досить важливим напрямком діяльності клубу була лекційно-просвітницька робота, особливо увага приділялася організації і читанню лекцій на різні актуальні теми. Наприклад, 7 жовтня о 6 годині вечора відбулася лекція доктора права О. Концюха на тему «Новосоціалістична орієнтація на Україні». Зазначалося, що члени клубу могли послухати доповідь, купивши квиток за 3 крб, а хто не входив до цієї організації, тим приходилося платити на 2 крб більше⁵⁵⁸.

Відзначимо, що, крім Українського клубу, просвітню роботу серед населення здійснювали держустанови, особливо це проявилось наприкінці жовтня 1919 р. Через важке санітарне становище міста, що сприяло поширенню пошесних захворювань, 26 жовтня Міністерство здоров'я і опікування влаштувало у театрі Садовського лекцію професора Д. Заболотного на тему: «Народне здоров'я та боротьба з заразливими хворобами»⁵⁵⁹.

Культурно-освітньою працею займалися й інші структури. Наприклад, товариство дошкільного виховання імені Песталлоці сприяло творчості дошкільнят, упродовж 27–29 вересня в будинку Українського товариства «Просвіта» (Шевченківський проспект, 51) відбулася «Виставка дитячої праці», де презентувалися власноруч створені вироби⁵⁶⁰.

З нагоди заснування товариства «Січ» у місті відбулася церемонія у Народному домі (вул. Пушкінська), був запрошений духовий оркестр, який виконував стрілецькі пісні і народний гімн, виголошувалися різні промови. Про саме товариство та факт створення його відділення у Кам'янці галицький історик Й. Пеленський повідомив у публікаціях в газеті «Україна»⁵⁶¹.

Досить поширеним заняттям серед письменної частини населення було читання книг. Чимало освічених кам'янчан користувалося літературою в місцевому читальному залі Кам'янець-Подільського державного українського університету⁵⁶², який відчинили 20 вересня 1919 р., а вже до 4 листопада абонемент отримали 508 читачів⁵⁶³. Представники інтелігенції та інших соціальних груп охоче читали передплачені бібліотекою газети: «Україна», «Трудова громада», «Робітнича газета», «Боротьба», «Стрілець», «Народна воля», різноманітні книги⁵⁶⁴.

Оскільки спочатку не вистачало літератури, то 13 вересня 1919 р., напередодні відкриття бібліотеки, ректор університету І. Огієнко звернувся до населення, яке підтримало цю пропозицію, із закликом допомогти вишу із книгами про революційні події 1917–1919 рр.⁵⁶⁵

Отже, діяльність у Кам'янці-Подільському значної кількості державних інституцій УНР і ЗУНР, військових частин та розміщення біженців з різних регіонів ускладнювало буденне життя кам'янчан. Надмірна кількість людей в невеликому місті спричинила перенасичення житлового фонду, що призвело до неполадок в електропостачанні, дефіциту питної води, палива. Така ситуація була вигідною для спекулянтів, які продавали продукти

⁵⁵³ З життя Українського Клубу. *Україна*. Ч. 34. С. 4.

⁵⁵⁴ Вечірка в Українськiм Клубі. *Боротьба*. 1919. 12 жовт. Ч. 1. С. 2; Вечірка. *Україна*. 1919. 26 жовт. Ч. 62. С. 4; з життя Українського Клубу. *Україна*. 1919. 2 жовт. Ч. 44. С. 4.

⁵⁵⁵ З життя Українського Клубу. *Україна*. 1919. 2 листоп. Ч. 67. С. 4.

⁵⁵⁶ В Українському Клубі. *Робітнича газета*. 1919. 25 жовт. № 525. С. 2.

⁵⁵⁷ До ювілею п. Солухи. *Україна*. 1919. 13 верес. № 27. С. 1.

⁵⁵⁸ З життя Українського Клубу. *Україна*. 1919. 7 жовт. Ч. 46. С. 1; Подільське Українське Товариство. *Трудова громада*. 1919. 19 листоп. № 110. С. 4.

⁵⁵⁹ Лекція. *Україна*. 1919. 23 жовт. Ч. 59. С. 3.

⁵⁶⁰ Перша вистава дитячої праці. *Україна*. 1919. 25 верес. Ч. 37. С. 4.

⁵⁶¹ Т-во «Січ». *Робітнича газета*. 1919. 25 жовт. № 525. С. 2; Товариство «Січ» у Кам'янці. *Україна*. 1919. 5 листоп. Ч. 82. С. 4.

⁵⁶² Завальнюк О. Соціальні аспекти життя... С. 130.

⁵⁶³ Університетська читальня. *Україна*. 1919. 18 верес. Ч. 31. С. 4; Університетська читальня. *Україна*. 1919. 20 верес. Ч. 33. С. 3.

⁵⁶⁴ Читальня при Бібліотеці Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. *Україна*. 1919. 4 листоп. Ч. 69(81). С. 4.

⁵⁶⁵ Збір матеріалів, які стосуються до Революції. *Україна*. 1919. 13 верес. Ч. 27. С. 1.

першої необхідності, що для більшості населення стали взагалі недоступними, (хліб, масло тощо), за завищеними цінами, а уряд та благодійні організації не могли суттєво зарадити такому становищу. Поширювалися різні інфекційні захворювання через недотримання санітарних норм, що призводило часто до фатальних наслідків. Після звільнення раніш окупованих територій від більшовицького режиму Кам'янець-Подільський отримав залізничне сполучення, це сприяло руху населення, доставці необхідних товарів, лікарських препаратів, різноманітної кореспонденції з фронту.

Позитивно впливало на задоволення культурних потреб кам'янчан відкриття різних освітніх

закладів, з'явилася можливість відвідувати театр, бібліотеку, послухати репертуар Українського національного хору, лекції відомих професорів на актуальні в той час теми. Чимало інтелігенції та молоді міста стало членами Українського клубу, товариства «Січ», «Просвіта», це формувало національну свідомість і забезпечувало соціальну активність серед широких верств українського громадянства.

Означена тема має перспективу у дослідженні повсякдення як у Кам'янці-Подільському, так і в інших містах Української Народної Республіки, які відігравали важливу роль у державотворчому процесі.

REFERENCES

- Koval, V., & Haishchuk H. (2005). Presa UNR pro kulturno-osvitnie zhyttia Kamiansia-Podilskoho. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, pp. 22–32, Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Lozovyi, V. (2004). Stavlennia selianstva do prodovolchoi polityky Dyrektorii UNR. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu: Istorychni nauky*, 12, 181–186, Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Melnyk, E. (2006). Kamianets-Podilskyi Ukrainyskyi narodnyi universytet (lystopad 1919 – pochatok 1921 rr.). *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, pp. 28–35, Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Oliinyk, S. (2010). Teatralno-muzyczne zhyttia na Podilli v period Dyrektorii UNR. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, pp. 52–62, Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Trembitskyi, A. M., & Trembitskyi, A. A. (2009). Diiialnist Ukrainskoho klubu v Kamiansi-Podilskomu (1919–1920 rr.). *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, pp. 122–147, Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Zavalniuk, O. (2016). Povsiakdenne zhyttia kamianchan u 1919 rotsi: zainiatist, dokhody, zhyttievyyi riven, pobut, miske seredovyshe, kulturne dozvillia. *Materialy I-Mizhnarodnoi naukovo-istoryko-kraieznnavchoi konferentsii «Misto Khmelnytskyi v konteksti istorii Ukrainy»*, pp. 271–278, Khmelnytskyi [in Ukrainian].
- Zavalniuk, O. (2016). Sotsialni aspekty zhyttia naseleння Kamiansia-Podilskoho u 1919 rotsi. *Kamianets-Podilskyi u konteksti ukrainsko-yevropeiskykh zviazkiv: materialy IV mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*, pp. 125–131, Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 20.03.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 28.03.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)